

A Berzencei vár ásátása során előkerült Árpád-kori oszlopfő és a fedlapjára bekarcolt táblajáték értelmezése és párhuzamai

ARADI CSILLA

Pest Megyei Kormányhivatal, Építésügyi és Örökségvédelmi Főosztály, Örökségvédelmi Osztály,
e-mail: aradi.csilla@pest.gov.hu

ARADI, Cs.: *Parallels of the Arpad period capital and the table game scratched into its top discovered during the excavations of Berzence castle.*

Abstract: An Arpad-age capital was unearthed from a pit connected to the excavations at late medieval Berzence castle. On the abacus of the Corinthian capital with acanthus leaves situated in two rows and four spiral volutes at the edge, secondarily a board game named alquerque was scratched.

Keywords: Árpád-age capital, acanthus leaves, Alquerque, crusader cloister

A berzencei vár ásátása során, egy törökkori gödörből előkerült fejlemez nélküli, hiányzó hengertagú, antikizáló korinthoszi, négy szegletében csigavonalas volutával ellátott, felfelé kiszélesedő, mészkőből faragott oszlopfőn az akantuszlevelek két sorban állnak, kihajló levélvégei plasztikusan függetlenednek a kő felületétől, a levélrészek végei között pedig geometrikus közök húzódnak (ltsz: 2021.6.1272). Az oszlopfő tetejének mérete 18,6×21,6 cm, magassága 18,2 cm. Az alsó sor összesen nyolc darab akantuszos levele szorosan egymás mellett helyezkedik el, az összeérő levelek közt háromszög, illetve rombusz alakú hézaggal. A levelek négy levélpár utáni felső harmada visszahajlik, a hátoldal hat darab egymásba futó éllel szabdalta. Két levél közül nő ki egy négy levélpáros akantuszág, amely agancsszerűen kettéválik a felső két levélpárnál. Az ág két oldalán két kisebb, oldalnézetből ábrázolt, három, befelé egyre növekvő méretű levélből álló palmetta látható, amelyből a szélén, mindkét oldalon egy félköríves keretet képezve, végén kettéváló levél fut fel a volutáig. A voluták az oldalkompozíció belső feléből nőnek ki, majd az oszloptestet elhagyva csigavonalban végződnek. Felettük az agancsszerűen elágazó középső ágból oldalra kinövő, szinte vízszintesen kifaragott, kisebb csigavonalban végződő levél húzódik. Ez a kompozíció mind a négy oldalt betölti. Az alaptestből élesen kiemelkedő levelek közepét mélyre befaragott erek szabdalják. A kb. 10,5 cm átmérőjű oszloptörzs a fejezethez csaplyukba helyezett vaspálcával csatlakozott, ennek csak csekély lenyomata látszik. A kompozíció sérült, de a megmaradt díszítés jó állapotú. Az alul kör keresztmetszetű, felül négyszögletű oszlopfő – mérete miatt vagy karzaton helyezkedhetett el, vagy a kerengőt díszíthette. (1. ábra)

A kisméretű akantuszdíszes, volutás oszlopfőtörzsek származási helyére nézve a környék templomos helyeit kell megvizsgálni. Mivel a berzencei templom a rendelkezésre álló források alapján későbbi (első említése a pápai tizedjegyzék időszakába esik), így, a minden bizonnyal nem nagy távolságból elszállított oszlopfő egy

másik környékbeli templom díszje lehetett. Itt leginkább a Csurgói kereszt/johannita kolostor jöhet számításba, amelyet III. Béla húga, Margit (1160–1208) alapított a saját védőszentje, Antiochiai Szent Margit tiszteletére 1193-ban.¹ II. Géza és Eufrozina lánya, apja halála után a trónöröklési harcok idejében anyjával Bizáncba költözött. Később András somogyi főispán feleségeként alapította a kolostort, amelynek kialakításában feltehetően a fehérvári királyi műhely bizáncias díszítőelemei is érvényesülhettek.² A Csurgói templomot már az alapítással egy időben felépítik, azonban ekkor a rendház még a Székesfehérvári kolostortól függött, önállóságra csak 1226-ban jutott. A felsorolt preceptorok neve alapján a forrásokban 1384-ig szereplő rendházat legtöbb esetben külföldiek, itáliai vagy francia származásúak irányították.³ 1275-ben a Csurgói rendház rendi káptalannak adott otthont Pontius de Fayn tartományi mester elnöke alatt.⁴ Az önállóságát veszített rendház a 15. századtól a vránai perjelség tartozéka lesz.

Királyi támogatással, Martyrius esztergomi érsek (1151–1158) közreműködésével, Székesfehérvárott, a Szent István királyról elnevezett szigeten létrehozott kereszt/ispotályos rendház a későbbi alapítások, így a Csurgói konvent fejeként jelenik meg a forrásokban.⁵ Martyrius alapítását, annak halála után végül 1161-től Eufrozina királyné (aki Jeruzsálemi zarándokútja során magára öltötte a rend habitusát), II. Géza felesége fejezi be és látja el gazdagon adományokkal, amelyet III. Béla 1193-as oklevele őrzött meg. A kolostor alapításának és felszentelésének pontos dátuma nem ismert, de a fenti tények alapján valamikor 1158 és 1172 közé tehető.⁶ A királyi család nőtagjai mellett maga III. Béla is aktív támogatónak bizonyult már bi-

1 Török 2002, 114. Szent Margit tisztelete Álmos herceg jeruzsálemi zarándokútját (1107-1108) követően jelent meg Magyarországon, de III. Béla és Chatillon Ágnes, antiochiai fejedelem lányának házassága révén erősödhetett meg.

2 Hunyadi 2019, 37. Margit a hitbérét, anyjához hasonlóan a rendre hagyta, azonban halála után fia Andronikosz azt visszatartotta, ami miatt a rend tagjai a pápához fordultak panasszal.

3 Hunyadi 2004, 127-128., 222. Csurgón 1264-1299 között 10 oklevelet adtak ki.

4 Borovszky-Csánki 1914, 424.

5 Hunyadi 2004, 30., Érszegi 1971, 178., Kristó-Makk 1981, 97-98, 191. 385., 388. lábjegyzet, Martyrius valamikor 1150 és 1158 között tölthette be az esztergomi érseki széket, tehát az építkezés megkezdése is ekkorra tehető. Eufrozina adományát, valamint az építkezés folytatását legkésőbb III. István idejére (1162-1172) datalhatjuk, hiszen III. Béla anyját lázadása miatt börtönbe záratta, később pedig Bizáncba száműzte.

6 Ribi 2015, 75. V. István 1272-ben kelt oklevele alapján az 1193-ban Bizáncban meghalt Eufrozinát a fehérvári konventben temették el.

1. ábra. A berzencei oszlopfő felső, alsó és oldalnézetei (Fotó: Balla Krisztián)

záncai herceg korában is, illetve anyja székesfehérvári preceptorium felé tett hitbérével kapcsolatban is. Míg a 12. század fordulóján a magyar perjelség nem alkotott külön nyelvet (a cseh nyelv részét alkotta), a 13. század közepétől megalakult a független Magyar-Szlavón perjelség. Ennek alapjait az Eufrozina által tett birtokadomány jelentette, így nem csoda a létrejövő tartománynak aránytalan dunántúli és szlavóniai elhelyezkedése.⁷ A keresztések Magyarországon a zárándokok fogadása (ld. Székesfehérvár) és a betegápolás mellett hiteleshelyi tevékenységet is folytattak.

II. Géza, III. István és III. Béla uralkodása alatt a keresztések támogatása kiemelt szerepet játszott. A keresztés háborúk időszakában a lovagokból álló rend léte nemcsak a Szentföld visszafoglalásának és megtartásának reményét jelentette, de a miles Christi eszméiség elterjedt voltára utal.

III. Béla uralkodása alatt az ortodox egyház hatásának bizonyos megnövekedésével számolhatunk, ami azonban semmiképp nem jelentette a római katolikus egyházzal történő szembefordulást, inkább a keleti terjeszkedés előkészítését szolgálta. Nem meglepő ez a nyitottabb politika, elég, ha csak anyja kijevi eredetét nézzük, illetve Bizáncban töltött fiatalkorára utalunk, ahol az ortodox vallás gyakorlójaként élt. Béla

1183-ban Szófia elfoglalása során Rilai Szent Iván ereklyéit Esztergomba szállította, ahol Miklós érsek a bejegyzett szentek névsorában nem találta említését, így nem fogadta.⁸ E források alapján Lukács érseknek Béla koronázását érintő korábbi tiltakozása így valamelyest érthető. III. Béla Mánuel halála utáni zűrzavart követően az Angeloszok hatalomra jutásával került újra közelebbi kapcsolatba a Bizánci birodalommal. 1185-ben Béla lánya, Margit lett II. Izsák Angelosz felesége, és annak 1195 körüli törvénytelen trónfosztásáig tartott ez az időszak.

Az élő bizánci kapcsolatok azonban nemcsak eszmei, vallási síkon, hanem az építészetben is nyomon követhetők. (2. ábra) A királyi székesfehérvári kőfaragóműhely antikizáló jellege minden bizonnyal a hagyományokhoz jobban ragaszkodó bizánci ábrázolásmód felé mutat. Bár a berzencei fejezet direkt párhuzamát a magyar emléktárhelyen nem ismerjük, de a stíluskör egyértelműen kapcsolódik a székesfehérvári anyagban előforduló, Mentényi Klára által feldolgozott, a Szűz Mária prépostság 12. századi átépítéséhez tartozó töredékekhez. A székesfehérvári prépostsági templom 12.

⁸ Kristó-Makk 1981, 101. Az életrajz szerint az érsek a gyalázkodás hatására megnémult, majd miután tisztelettel járult a szent relikviákhoz, újból tudott beszélni. A leírás arra is kitér, hogy mindezek után a király egy ékes ereklyetartóban visszaküldte a relikviákat Szófiába, ami feltehetően a kultusz elterjesztésének sikertelenségére utal.

⁷ Hunyadi 2004, 37.

2. ábra. 12. századi bizánci oszlopfő
<https://hu.pinterest.com/pin/326018460502155092/>

századi, 6,4 m magas és 6 m széles grandiózus nyugati kapuzat rekonstrukcióját még Tóth Sándor végezte el az 1970-es években. A minden bizonnyal Krisztus mennybemenetelét bemutató timpanont az apostolokat ábrázoló szarkövek mellett 6-6 bélletréteg övezte. (A kapuépítmény direkt pécsi analógiáit a Szt. Kereszt oltár baldachinjában is megtalálhatjuk.) A székesfehérvári 12. századi kőanyagban azonban felfedezhető egy másik, az előbbivel rokon, de attól eltérő horizont. Az anyagban több függőleges falpillér található, amelynél néhol a lefaragás nyomán csak a csúcsaikkal érintkező levélsorok közti rombuszidom volt megfigyelhető. Viszonylag épebb töredék került elő Siklói Gyula 1989. évi Géza téri leletmentése során, ahol a falpillér enyhén hornyolt oldalsó sávjának motívumkincse a korábbi feltételezést megerősítette.⁹ Egy kettős nyíláshoz tartozó ívindítás válltöredékére hasonló levélujjakkal összeérő akantuszleveleket faragtak. (3. ábra) A fülkesor részét képező töredék oldalsó szakaszán kőlap befoglalására alkalmas vájatot alakítottak ki.¹⁰ Hasonló ornamentikát találhatunk egy másik töredéken, ahol a horonyban 6, ujjait összeérintő levélsor látszik, köztük rombusz alakú bemélyedésekkel.¹¹ (4. ábra)

Az emlékanyagban a falpillérekhez tartozó ívtöredék-elemek is találhatóak. A motívumkincs ez esetben azonban több méretű nyíláskerethez tartozott, ami a díszített felület összetett voltára utal. A csekély hajlásszögük miatt nagyméretű nyíláshoz tartozó elemek mellett közepes nagyságú kerethez tartozó töredéket és egy sarokba állított köelemet is ismerünk.¹²

E darabokat a motívumkincs mellett faragásmódjuk és kemény mészkő anyaguk is egybekapcsolja, valamint az a tény, hogy egy falazott szerkezet részét alkották. Mentényi Klára szerint e faragványok fülkesorokként a nyugati bejáratot övező, a 12. század második felében kialakított zárt előcsarnokot díszíthették. A falsíkból kiálló középső tagozatok utólagos levésése is valószínűsíti, hogy építőköként tovább éltek, egy eléjük helyezett kőlap, vagy más szerkezeti elem mögött.¹³ Hasonlóan ehhez a körhöz tartozik egy ikerfejezet is, ami a templomtól délre került elő, és amely esetleg a kerengőből származhat. Az ikeroszlopfő alsó részén az összeérő ujjú akantuszlevelek kiképzése a visszahajló résztől eltekintve szinte teljesen egyezik, míg a felső sor díszítésében is találhatunk hasonlóságot.¹⁴ (5. ábra)

Hogy az egyes motívumok mennyire keveredtek egymással, arra jó példa a székesfehérvári püspöki palota kertjéből származó íves nyíláskeret, ahol az akantuszos díszítés, fogrovattal és szőlőleveles motívummal együtt jelenik meg.¹⁵ (6. ábra)

Az akantuszlevelek szétágazása párhuzamba vonható a berzencei oszlopfő felső sorának díszítésével. Mentényi által a 12. század második feléből származó csoport kövei a faragástechnika alapján német, Rajnavidéki, bajor és morva párhuzamok felé mutatnak.¹⁶

Az ábrázolásmód elterjedése többfelé nyomon követhető 12. századvégi művészetünkben, elég csak az esztergomi Porta Speciosa, vagy a pécsi székesegyház Szent Kereszt oltár baldachinjának sarokpillér fejezetén található, a homorú felületbe bemetszett magas palmettalevelekre gondolni.¹⁷ (7. ábra)

Ugyancsak direkt párhuzamként gondolhatunk arra az akantuszleveles párkánytöredékre, amely a stefanita lovagok esztergom-szentkirályi kolostorából származott, és amelyet még 1162 körül II. Géza alapított. A hegyes ujjú levélrészek itt lapos bordákból nőnek ki.¹⁸ (8. ábra)

A töredéken az élesen metszett, kétfelé hajló levélvégek találkozásánál háromszög és négyszög alakú bemetszéseket láthatunk. A levelek középerezetének, gerincének hangsúlyos ábrázolása szintén hasonló. Ugyancsak e csoport tagja az Óbudai társaskáptalan Szent Péter templomának 2. csoportjába sorolható faragványai, amelyekre az akantuszleveles, csavart-oszlopos, klasszicizáló ábrázolásmód jellemző. Ezek a kőfaragványok leginkább építészeti elemeket díszítettek, kapuzatfejezeteken, oszlopfőkön, pillérfőkön, párkányokon helyezkedtek el. Az óbudai prépostsági templom építésének befejező stádiumában készült

9 Mentényi 2015, 329-330. 3-6. ábra

10 Mentényi 2015, 331. 7. ábra

11 Mentényi 2015, 337. 19. ábra A faragványon a lyuggatott szalagos-palmettas díszítés is előfordul, ami a két motívum együttélésére utal. Mentényi 2019, 33. 36a ábra. Hasonló kialakítású párkánytöredékeket a pécsi Dómmúzeum raktárában is őriznek. 36b. ábra

12 Mentényi 2015, 337-339. nagy: 21-23. ábra, közepes: 24-25. ábra, sarokelem: 20. ábra

13 Mentényi 2015, 353. A kőfaragványok egy másik rekonstrukciós kísérlete – a Szent István sír építmény lehetősége is felmerült.

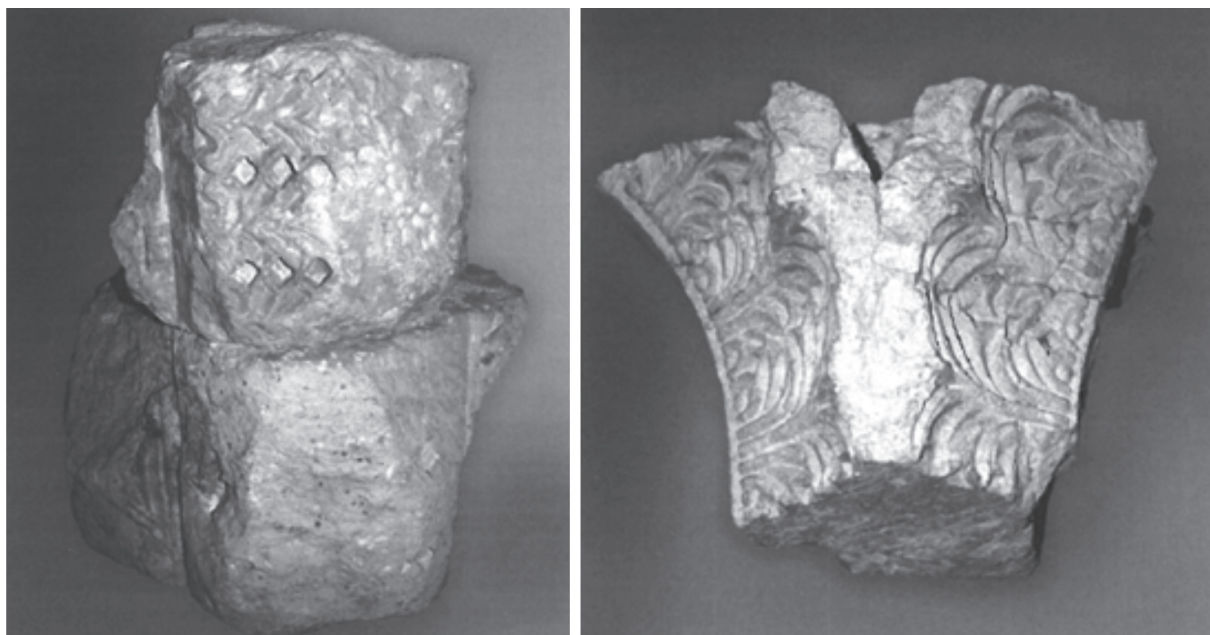
14 Mentényi 2019, 34. 33. lábjegyzet. Méretei: 31, 51,5x33,5 cm, csatlakozó oszlop átmérője 14 cm, 37. o. 40. ábra. Az oszlopfő a templom déli oldalához csatlakozó keringőfolyosó mellvédjének vörösmarvány könyöklapjain található talapat lenyomatához illeszkedik. (Biczó Piroska 2002. feltárása) III. Béla átépítése

15 Mentényi 2015, 352., 354. 45. ábra

16 Mentényi 2019, 31. Tóth Sándor az itt előkerült kőfaragványok korát 1150-1170 közé teszi.

17 Pannonia Regia 1994, 131. l-63.

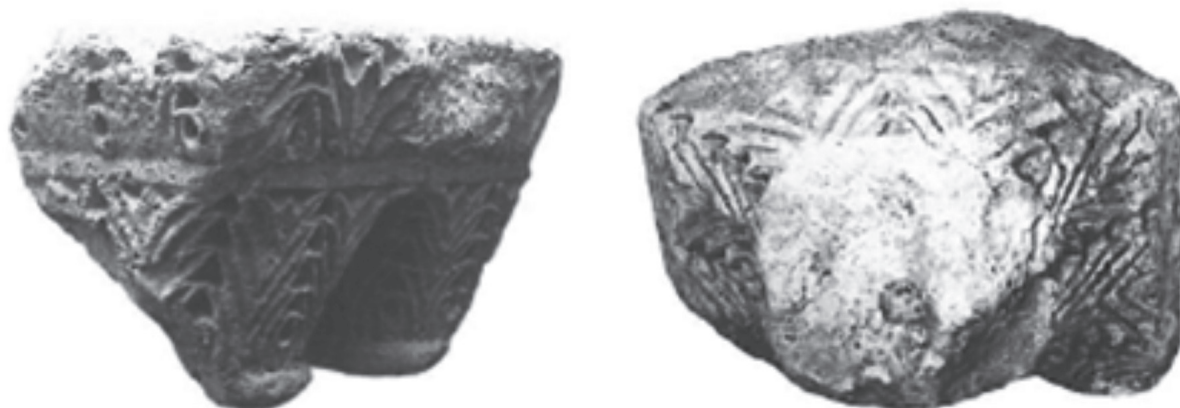
18 Pannonia Regia 1994, 108. l-52.

3. ábra. Falpillér és kettős ívindítás válltöredéke a székesfehérvári gyűjteményből.
(Mentényi 2015, 330-1. o. 6-7.)

4. ábra. Íves töredék (Székesfehérvár) és vállpárkánytöredék (Pécs) összeérő ujjú levelekkel.
(Mentényi 2019, 33 o., 36/a-b.)

5. ábra. Stilizált levéldíszes ikeroszlopfő és nyújtott formájú oszlopfő Székesfehérvárról.
(Mentényi 2019, 37 o., 40., 41.)

6. ábra. Íves székesfehérvári nyíláskeret töredéke szőlősleveles-akantuszos díszítéssel. (Mentényi 2015, 352. o., 45.)

9. ábra. Akantuszos pillérfő az óbudai Szent Péter prépostság területéről. BTM (Budapest im Mittelalter 127) http://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/DSC_2647.jpg

7. ábra. Pécs-Szt. Kereszt oltár akantuszos oszlopfője. (Kristó-Makk 46. ábra)

10. ábra. Karzattartó pillér Zalaszentgyörgyről. (Pannonia Regia I-80. 152. o.)

8. ábra. Esztergom-Szentkirályi Stefanita kolostor párkánytöredéke. (Kristó-Makk 1981. 58. ábra)

11. ábra. A berzencei kőbe karcolt vonalak (Fotó: Balla Krisztián)

12. ábra. 13. századi alkerk ábrázolás Bölcs Alfonz kéziratából, a *Libro de los juegos*-ból. (Endrei-Zolnay 1986, XXVIII. kép)

faragványok II. Géza 1148-as vámadományához kapcsolódhattak, és az 1150-es években zajlott építkezések lenyomatai.¹⁹ (9. ábra)

E műhely kisugárzása a zalaszentgyörgyi rk. templom karzattartó pillérjén is visszaköszön, ahol a forma (a sarkakon geometrikus/akantuszos részletek) ugyancsak párhuzamként állítható a berzencei fejezettel.²⁰ A fentiek alapján megállapítható, hogy az 1150–1195 között működő, antikizáló hatást mutató, királyi építkezések során foglalkoztatott kőfaragóműhely tevékenysége és hatása széles körben elterjedt volt. (10. ábra)

Az oszlopfő tetejére – feltehetően már Berzencére kerülése után – másodlagosan vonalakat karcoltak. Egy enyhén téglalap alakú alakzatot 4×4-es arányban felosztottak, törekedve az azonos méret kialakítására. Végül mindegyik oldal közepéből kiindulva egy rombusz alakot karcoltak bele. (11. ábra)

Az így kialakított felület nem alkalmas az eddigi középkori leletanyagunkban nagyobb számban előkerült malomjáték kialakításához, azonban egy másik, a dámajáték őséneke tartott Alkerk nevű táblajátékkal egyezést mutat. (12. ábra)

A Közel-Keletről, Egyiptomból (ahol Quirkat néven volt ismert) származó játék Európába valószínűleg a mórkok spanyolországi inváziójával kerülhetett. X. Bölcs Alfonz, Kasztília és Leon királyának kézíratai őrizték meg a játékot a 13. században. A táblás játékok

a hét lovagi erény részeként a lovaggá nevelésben is helyt kaptak. Sötét és világos, 12–12 darab kővel vagy bábúval kellett játszani, amelyeket a metszőpontokra kellett helyezni úgy, hogy a kezdőállásnál a középső, 25. pontot üresen hagyták. A kezdő játékos a vonalak mentén ide lép, akinek követét átugorva az ellenfél azonnal elveszi. A játékban ütészényszer volt, így aki nem ugrott, egy követ elvesztette. Az lett a győztes, akinek köve marad a táblán.²¹ Hasonlóképpen a török uralom idejéből származik egy, a budai várpalota ásatása során előkerült párkánytöredék, melyre ostromjátékokat karcoltak, de ostáblát is ismerünk a budai szőlőművesek 12–13. századi leletanyagából.²²

A Magyarországon előkerült táblajátékokat vagy utólag kőbe, ház padlójába karcolták, vagy kiegészítés előtt téglába/tetőcserépbe vésték. Egyszerűsége okán falusi házaktól palotákig, várakig, falusi templomoktól kolostorokig bárhol előfordulhat, és az Árpád-kori leletek között éppúgy jelen van, mint a 14-15. századi, valamint a hódoltságkori ásatások emlékéanyagában.²³

²¹ Endrei-Zolnay 1986, 61.

²² Endrei-Zolnay 1986, 62.

²³ Árpád-kori malomjáték: Kardoskút 11. sz-i temploma: téglába róva, Hódmezővásárhely-Gorzsa: ház padlójába, esztergomi királyi palota: kőbe vésvé, Hajdúdorog-Kati dűlő: téglasír téglája, Kána: kváderkőbe karcolta, Bata, bencés apátság: téglasír téglájába róva, Középkori malomjáték: Visegrád: tetőcserépbe róva, Csóvár: kőlapba karcolt, Sárospatak, plébániatemplom: falpilléren kőbe karcolta, Solymári vár: téglába róva, Hódoltságkori malomjáték: Fonyód-Fácános vár, Simontornya: tetőcserépbe róva

¹⁹ Altmann-Bertalan-Kárpáti 2003, 42., 44.

²⁰ Pannonia Regia 1994, 152. 1-80.

Irodalom

- ALTMANN, J. – BERTALAN, V. – KÁRPÁTI, Z. 2003: A budai (óbudai) társaskáptalan Péter temploma. In: *Budapest Régiségei* XXXVII. 2003. 39-62.
- BOROVSKY, S. – CSÁNKI, D. 1914: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Budapest, 1914.
- ENDREI, W. – ZOLNAY, L. 1986: Társasjáték és szórakozás a régi Európában. Corvina Budapest, 1986.
- ÉRSZEGI, G. 1971: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193 – 1542. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 5. (Székesfehérvár, 1971.) 177-264.
- HUNYADI, Zs. 2004: Hospitallers in the medieval Kingdom of Hungary c. 1150-1387. Budapest, 2004.
- HUNYADI, Zs. 2019: Szent János ispotályos testvérei: A johanniták Magyarországon a 12. század közepétől a konstanzi zsinatig. In: *Máltai Tanulmányok* I. évfolyam, 1–2. (összevont) szám 2019. 11-124.
- KRISTÓ, GY. – MAKK, F. 1981: III. Béla emlékezete. Budapest, Magyar Helikon, 1981.
- MENTÉNYI, K. 2015: Gondolatok egy 12. századi székesfehérvári faragványcsoportról. In: *In Medio Regni Hungariae* (Szerk: Benkő Elek - Orosz Krisztina). Budapest, 2015., 325-359.
- MENTÉNYI, K. 2019: A székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom átépítése a 12. században. Kísérlet a fennmaradt román kori kőfaragványok rendszerezésére. In: *Művészettörténelmi tanulmányok Tóth Sándor emlékére*. Budapest, 2019. 11-42.
- PANNONIA REGIA, MŰVÉSZET A DUNÁNTÚLON 1000-1541. Budapest, 1994. (Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre)
- RIBI, A. 2015: Propter multitudinem hospitem. A keresztes (johannita) konvent mint ispotály a középkorban. 2015. *Fons*. 22. évf. 1. szám 71-89.
- TÖRÖK, J. 2002: A tizenkettedik század magyar egyháztörténete. Keresztény századok. Budapest, 2002.

